

OLTU ALEKSANDR NEVSKİY RUS ALAY KİLİSESİ

OLTU ALEXANDR NEVSKY RUSSIAN REGIMENTAL CHURCH

Ahmet YAVUZYILMAZ*

Muhammet Lütfü KINDİĞİLİ**

ÖZ

Çalışma konusu olan Oltu Rus Alay Kilisesi, Erzurum'un ilçesi olan Oltu'da Ruslar tarafından inşa ettirilmiştir. Kuzeydoğu Anadolu'da Erzincan, Erzurum ve Kars, yol güzergâhı üzerinde olmalarıyla tarihin hemen her döneminde önemli bir yer tutmuşlardır. Bu şehirlerin arasında kalan ve hem tedarik anlamında, hem de konaklamada ve pazarlamada Tercan, Aşkale, Pasinler, Horasan, Bayburt ve Oltu gibi ikincil öneme sahip merkezler de vardır. Oltu, Karadeniz Bölgesi'nden büyük merkezlere ticaretin yapılmasında üstlendiği köprü görevi ve coğrafi şartlarının elverişliliği sebebiyle diğer ikincil merkezlerden ziyadesiyle gelişim göstermiştir. Oltu bahsedilen bu sebeple tarihin hemen her döneminde ona hâkim olmak isteyenlerin mücadelesine maruz kalmıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında savaş tazminatı olarak Rusların elinde kalan ve 1917'ye kadar Kars'a bağlanan Oltu'da, Ruslar tarafından bir de kilise inşa edilmiştir. İnşa edilen bu kilise, kaynaklarda genel bir ifadeyle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında, 19. yüzyıl sonlarına tarihlendirilmektedir. Bu çalışmada ise hem yerli ve yabancı literatürün taranmasıyla hem de plan, mimari ve süsleme özellikleriyle benzer örneklerle mukayeseler yapılmak suretiyle kilisenin 19. yüzyıl sonlarında değil, Rusların 20. yüzyıl başında başlattıkları alay kiliseleri projesi kapsamında inşa ettirildiğinin üzerinde durulmaktadır. Çalışmada Anadolu'da ve Anadolu dışında olmak üzere inşa edilen diğer Rus alay kiliselerinden bahsedilerek söz konusu kiliselerin üslup özellikleri de ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Erzurum, Oltu, Rus, Kilise, Alay Kiliseleri*

ABSTRACT

This study examines the Oltu Russian Regimental Church, built by the Russians in Oltu, a district of Erzurum. Erzincan, Erzurum, and Kars in Northeastern Anatolia have been important in almost every period of history as they are on the route to. There are also centers of secondary importance in terms of supply, accommodation, and marketing, such as Tercan, Aşkale, Pasinler, Horasan, Bayburt, and Oltu, between these cities. Oltu has

* Öğr. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üni., Sosyal ve Beşeri Bilimler Fak., Sanat Tarihi Bölümü, Konya.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6214-3734> ♦ E-mail: ahmet_yavuzyilmaz@hotmail.com

** Doç. Dr., Atatürk Üni. Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Erzurum.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3000-3635> ♦ E-mail: muhammet.kindigili@atauni.edu.tr

developed considerably from other secondary centers due to its role as a bridge in the trade from the Black Sea Region to the big centers and because of the favorable geographical conditions. For this reason, Oltu has been exposed to the fights of those who want to dominate in almost every period of history. The Russians also built a church in Oltu, which was in the hands of the Russians as war reparations after the 1877 and 1878 Ottoman-Russian War and was connected to Kars until 1917. This church is dated to the end of the 19th century, in other words, after the Ottoman-Russian War of 1877 and 1878. This church, which was built, is generally dated to the end of the 19th century, after the 1877 and 1878 Ottoman-Russian War. In this study, it is emphasized that the church was built within the scope of the “Regimental Churches Project” initiated by the Russians at the beginning of the twentieth century, not at the end of the nineteenth century, by making comparisons with similar examples in terms of plan, architecture, and ornamentation, as well as by scanning the domestic and foreign literature. On January 23, 1900, the Russians established a commission within the military ministry under the chairmanship of General of the Infantry, Count Tatischev, with the participation of the army high priest and clergy. In this commission, they decided to design a church to meet the army’s needs for places of worship and religious education. In this project, the desired church type should not be magnificent, and its decoration should be less. Therefore, it was a type that would not be economically burdensome. Architect Fyodor Mikhailovich Verbitskiy designed this decision. The first example of the project is the Church of the 148th Caspian Infantry Regiment in New Peterhof. With the approval of Verbitskiy’s project by the commission mentioned above, a large and economical type of military church emerged, far from luxury and ornamentation. In the sources, it is stated that upon the approval of the churches in this project to be built in other regions dominated by the Russian Empire, a total of 1,100,000 rubles were allocated from the budget, 200,000 rubles in 1901, 450,000 in 1902, and 450,000 rubles in 1903. It is stated that 69 of the churches built between 1901 and 1917 within this project’s scope are known today. In the study, the stylistic features of these churches are pointed out with the Oltu Russian Regimental Church and other Russian Regimental Churches built in Anatolia and outside Anatolia.

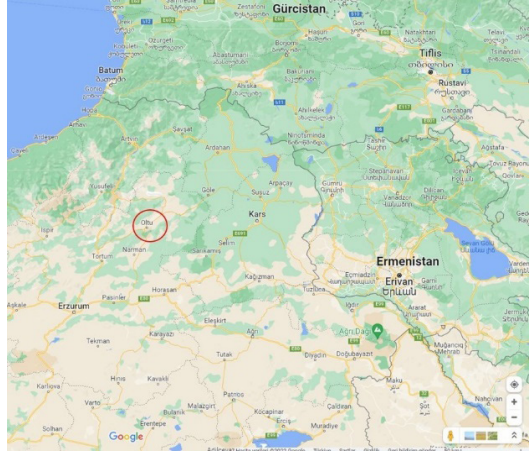
The Oltu Russian Regimental Church, discussed in this article, is located on Cumhuriyet Boulevard in Yusuf Ziya Bey Neighborhood, east of Oltu district center. The church, which was registered with the decision of Erzurum Cultural Heritage Preservation Regional Board Directorate dated 10.01.1977 and numbered 311, does not have any inscriptions on the date of construction. For this reason, in the dating of the church, an evaluation was made by considering the reconstruction activities of the Russians in the region at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century.

Keywords: *Erzurum, Oltu, Russia, Church, Regimental Churches*

Giriş

Çalışma konusu olan Oltu Rus Alay Kilisesi, Erzurum'un ilçesi olan Oltu'da Ruslar tarafından inşa ettirilmiştir. Oltu, Erzurum'a bağlı bir ilçe olmasına rağmen coğrafi özellikleri itibarıyla Karadeniz Bölgesi içerisinde kalmaktadır. İl merkezine kuzeydoğu yönde 117 km mesafede bulunan ilçenin merkezi, Oltu Çayı Vadisi'nde kurulmuştur¹ (Görsel 1). F. Kırzioğlu ilçenin adının Saka göçleriyle Çoruh Vadisi'ne yerleşen Kıpçakların Tavok/Tavlar kolundan geldiği², H. Gündoğdu Dağıstan'da Küçük Şirvan Bölgesi'nde küçük bir köyün isminin Oltu olduğu³, S. Eğilmez ise Oltu isminin Gürcü, Ermeni, İslam ve Yunan kaynaklarında Olt'isi, Ult'ik, Uhtik, Uğtik, Oğtik, Olti, Oltu şeklinde geçtiği bilgisini kaydeder⁴.

Kuzeydoğu Anadolu'da Erzincan, Erzurum ve Kars, yol güzergâhı üzerinde olmalarıyla tarihin hemen her döneminde önemli bir yer tutmuşlardır. Bu şehirlerin arasında kalan ve hem tedarik anlamında, hem de konaklamada ve pazarlamada Tercan, Aşkale, Pasinler, Horasan, Bayburt ve Oltu gibi ikincil öneme sahip merkezler de vardır. Oltu, Karadeniz Bölgesi'nden büyük merkezlerle ticaretin yapılmasında üstlendiği köprü görevi ve coğrafi şartlarının elverişliliği sebebiyle diğer tâli merkezlerden ziyadesiyle gelişim göstermiştir⁵. Oltu'nun Tortum ve Pasinler üzerinden olmak üzere iki yol ile diğer merkezlerle bağlandığı anlaşılır. Doğu Anadolu'nun Gürcistan'la bağlantısını sağlayan eski yolun güzergâhı; Pasinler, Narman, Oltu, Akşar, Göle ve Ardahan üzerinden sağlanmıştır. İkinci yolun güzergâhı ise şu şekildedir: Erzurum, Tortum, Narman, Oltu, Akşar, Göle ve Ardahan. Ardahan'dan sonra Çıldır ve Posof'a çatal yapan yollarla Gürcistan'a ve Kafkaslara ulaşılır⁶. Bu yollar 1856 tarihli Colton G.W. Haritası'nda işlenmiştir. Ardahan-Oltu yolu ise 1884 yılında Ruslar tarafından ana yol olarak yapılmıştır⁷.

Görsel 1: Oltu'nun Konumu (URL 1)

1 Zaimoğlu, 2007; Özav, 1991; Özav, 1995.

2 Kırzioğlu, 1953.

3 Gündoğdu, 2007b.

4 Eğilmez, 2004.

5 Tuncer, 2007.

6 Ceylan ve Günaşdı, 2018.

7 Durmaz, 2020, 15.

Oltu, yukarıda da bahsedildiği üzere sahip olduğu stratejik önemi sebebiyle tarihin hemen her döneminde ona hâkim olmak isteyenlerin mücadelesine maruz kalmıştır. Bu noktada Oltu'nun tarihçesinden de kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Oltu'nun tarih öncesi çağlardaki ilk durumu hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Bu sebeple ilçenin bu döneme ait değerlendirmesi, Çoruh Vadisi hakkındaki bilgilere göre ele alınır. Buna göre Çoruh Vadisi'nde MÖ 10.-7. yüzyıl arasında kıvrıkcık saçlı Dolikosefal tipteki insanların yaşadığı ve MÖ 7. yüzyılda bu insanların Hurri hâkimiyetine girdiği bilinir. Aynı yüzyılda vadiye Urartulular hâkim olmuşlardır. Urartu kralı I. Arğıştı dönemine ait bir stelde, Erzurum'un kuzeydoğusunda olduğu kabul edilen bölge, Tarai/u, Zua olarak geçmektedir. Çoruh Vadisi'nde ve dolayısıyla Oltu'da daha sonra MÖ 6. yüzyılda Kimmerler, MÖ 5. yüzyılda İskitler ve İskitlerin yıkılmasından sonra onların kolu olan Tavoklar, MÖ 4. yüzyılda Persler, MÖ 331'de Makedonya Krallığı, MÖ 250-MS 226 arasında Arsaklı-Part Devleti hüküm sürmüştür. MS 6. yüzyıla kadar Arsaklılar, Ermeniler ve Romalılar arasında el değiştiren bölge, 6.-7. yüzyıllarda Doğu Roma toprakları içerisinde kalmıştır. Hz. Osman Döneminde (646-656) 646 yılında Müslümanların eline geçen Oltu ve çevresi, 10. yüzyıl sonlarına kadar birçok defa Emeviler, Abbasiler, Doğu Roma, Hazarlar ve Ermeniler arasında el değiştirmiştir. Bölge ayrıca 11. yüzyıl ortalarına kadar Gürcü-Doğu Roma mücadelesine de sahne olmuştur. Oltu ve çevresi, 1048 Pasinler Savaşı sonrasında Büyük Selçuklular eliyle Müslüman Türklerin toprağı olmuştur. Gürcü, Doğu Roma ve Büyük Selçuklu mücadelesinin yaşandığı bölgede 1071 Malazgirt Zaferi sonrası Büyük Selçuklu hâkimiyeti güçlense de 1243 Köseadağ Savaşı sonrasında 1335 yılına kadar sürecek olan Moğolların uzantısı İlhanlı hâkimiyeti söz konusudur. Bölgede İlhanlılardan sonra 1335-1405 arasında Timurlular, 1405-1434 arasında Karakoyunlular, 1434-1554 arasında Akkoyunlular hâkim olmuştur. Oltu ve çevresi Kanuni Sultan Süleyman Döneminde (1520-1566) 1554'de Osmanlı topraklarına katılmış ve Çıldır Sancağı'na bağlanmıştır. Oltu, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların Ahıska'yı almasıyla 1845 yılında Çıldır Sancağı'nın merkezi olmuşken, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında ise savaş tazminatı olarak Rusların elinde kalmış ve 1917'ye kadar Kars'a bağlanmıştır. Oltu, Rusların 1917'de Bolşevik İhtilali sebebiyle geri çekilmeleriyle Ermeni mezalimine maruz kalmış ve 25 Mart 1918 tarihinde düşman işgalinden kurtuluncaya kadar tarihinin en acı dönemini yaşamak zorunda kalmıştır. Oltu, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra 13 ay boyunca Oltu Şura Hükümeti tarafından idare edilmiş ve 17 Mayıs 1920 tarihinde Ankara'daki TBMM hükümetine katılmıştır. Oltu 1926 yılında ise Erzurum'a bağlı bir ilçe olmuştur⁸.

8 Oltu'nun coğrafyası ve tarihi için bk.: Kırzioğlu, 1953; Özer, 1971; Kırzioğlu, 1984; Ababay, 1987; Yücel ve Sevim, 1990; Özav, 1991; Özav, 1995; Ağca, 1998; Aslan, 1998; Demirel, 1998; Kılıç, 1998; Konukçu, 1998; Toksoy, 1998; Parlak, 2001; Gündoğdu, Bayhan, Aktemur, Kukaracı ve Çelik, 2002; Eğilmez, 2004; Aydın, 2006, 205-221; Payne, 2006; Gündoğdu, 2007b; Tuncer, 2007; Zaimoğlu, 2007; Değirmenci, 2010; Kılıç, 2011; Dumlu, 2015; Toksoy, 2015; Aydoğan, 2017; Ceylan ve Günaşdı, 2018; Durmaz, 2020; Zaimoğlu, 2007.

Alay Kilisesi Projesi Ve Oltu Rus Alay Kilisesi (Aziz Prens Aleksandr Nevskiy Kilisesi)⁹

Oltu Rus Alay Kilisesi, Oltu ilçe merkezinin doğusunda kalan Yusuf Ziya Bey Mahallesi'ndeki Cumhuriyet Bulvarı üzerinde 368 ada ve 2 parselde bulunmaktadır¹⁰. Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nün 10.01.1977 tarih ve 311 sayılı kararıyla tescil edilen kilise üzerinde inşa tarihiyle ilgili herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Bu sebeple önceki çalışmalarda kilisenin tarihlendirilmesinde Rusların 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında bölgedeki imar faaliyetleri göz önünde bulundurularak değerlendirme yapılmıştır¹¹.

Kaynaklarda günümüzde mevcut olan Oltu Rus Kilisesi'nin yerinde 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden sonra bir kilisenin yapıldığı, daha sonra 1909'da eski kilisenin yerine Alexandr Nevskiy'e ithafen günümüzdeki kilisenin yapıldığı belirtilmektedir. G.A. Tsitovich, eski kilisenin Alexandr Nevskiy'e ithafen 30 Ağustos 1882 tarihinde yapıldığını ifade etmekte ve bu kiliseyi "Gorsko-Mozdok Alayı Tersk Kilisesi" adıyla tanıtmaktadır. Aynı bilgiler Makarov tarafından da ifade edilmiştir¹². G.A. Tsitovich, yeni yapılan kilisenin ise 17 Aralık 1909 kutsandığını ve ordu için hazırlanan proje kapsamında inşa edildiğini belirtmektedir. Yazar ayrıca bir adet rahibin görevli olduğu kilisenin 35 arşın uzunluğa ve 18 arşın genişliğe sahip olduğunu da kaydetmektedir¹³. 30 Mayıs 1220'de Pereslavl-Zalessky şehrinde doğan ve 14 Kasım 1263 tarihinde ölen Alexandr Nevskiy, yaklaşık 40 yıllık ömrü boyunca Rusların hem batı hem de doğu sınırlarının güvenliğinde gösterdiği çabalarıyla tanınmış ve Töton Şövalyeleri'ne karşı kazandığı zafer sonrasında "Nevski" (Neva Muzaffer) olarak tarihe geçen bir Rus savaş kahramanı ve Rus Ortodoks azizidir. Prens Alexandr Nevskiy'nin hem asker hem de aziz olarak Rus tarihindeki önemine binaen Rusların özellikle de 20. yüzyılda inşa ettikleri alay kiliselerinin birçoğu Alexandr Nevskiy'e ithaf edilmiştir¹⁴. Konunun ayrıntılarıyla anlaşılabilmesi için Rusların 1900 yılında aldığı bir kararla inşa ettirmeye başladıkları "Alay Kiliseleri" projesi hakkında bilgi vermek açıklayıcı olacaktır.

Ruslar, 23 Ocak 1900 tarihinde askeri bakanlık bünyesinde, Piyade General, Kont Tatishchev başkanlığında askeri başrahip ve din adamlarının da katıldığı bir komisyon kurmuşlar ve bu komisyonda ordunun ibadetgâh ve dini eğitim ihtiyacının karşılanması amacıyla ihtişamdan ve dolayısıyla süslemeden uzak, yapımı ekonomik anlamda külfet getirmeyecek bir kilise tipinin projelendirilmesi kararını almışlardır.

9 Oltu Rus Kilisesi'nin bazı yayınlarda Aleksandr Nevski Kilisesi olarak tanıtılmasının sebebi Aleksandr Nevski adına kutsanmış olmasıdır.

10 Durmaz, 2020, 98.

11 Bk.: Jelebovskiy, 1902; Rasimgil, 2017, 66.

12 Makarov, 2020, 21.

13 Tsitovich, 1913, 425-426.

14 Prens Alexandr Nevskiy için bk.: <https://www.oca.org/saints/lives/2023/08/30/102424-translation-of-the-relics-of-saint-alexander-nevsky>

Alınan bu karar, mimar Fyodor Mihailovich Verjbitskiy¹⁵ tarafından projelendirilmiş ve ilk defa Yeni Peterhof'ta 148. Hazar Piyade Alayı Kilisesi için uygulanmıştır¹⁶. Verjbitskiy'nin projesinin bahsi geçen komisyon tarafından onaylanmasıyla beraber lüksten ve süslemeden uzak ölçüleri itibarıyla geniş ve ekonomik bir askeri kilise türü ortaya çıkmıştır. Kaynaklarda, bu projedeki kiliselerin Rus İmparatorluğunun hâkim olduğu diğer bölgelerde de inşa edilmesi onayının alınması üzerine bütçeden 1901'de 200.000, 1902'de 450.000 ve 1903'de 450.000 ruble olmak üzere toplamda 1.100.000 rublenin ayrıldığı belirtilir¹⁷. Bu proje kapsamında 1901-1917 yılları arasında yapılan kiliselerden 69'unun günümüzde bulunduğu ifade edilmektedir¹⁸ (Görsel 2-3).

Oltu Rus Kilisesi'nin tarihlendirilmesinde incelenmesi gereken bir diğer konu ise benzer örneklerdir. Bu noktada hem coğrafi yakınlığı hem de plan ve mimari açıdan Oltu'daki kiliseyle benzerliği sebebiyle Kars Aleksandr Nevskiy Kilisesi dikkat çeker. Bu kilise, Ruslar tarafından 1908'de 80. Kabardin piyade taburu için inşa ettirilmiştir¹⁹. Bu iki bilgiden hareketle, Oltu Rus Kilisesi'nin Rusların alay kiliseleri inşa ettirme projesi kapsamındaki ilk örneğin tarihi olan 1901 ile Rusların bölgeden çekildikleri tarih olan 1917 arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır²⁰. İnşa tarihi 1908 olarak bilinen Kars Aleksandr Nevskiy Kilisesi ve Oltu Rus Kilisesinin 1909'da kutsandığı²¹ bilgisi göz önüne alındığında, 17 yıllık bu aralığın biraz daha daraltılması mümkün olabilir. Zira; aynı proje kapsamında inşa edilen her iki kilisenin yakın coğrafyalarda bulunması, Rusların bu imar faaliyetlerini bölgede bir bütün olarak ele aldığını düşündürmektedir.

15 M. Rasimgil, Verjbitskiy hakkında Zatvornitskiy, 1909: 677'den naklen şu bilgileri kaydeder: "Fyodor Mihayloviç Verjbitskiy (19 Mayıs 1846-?) (Dvoryan-Ortodoks) İçişleri bakanlığına bağlı inşaat okulunu mimar yardımcısı ünvanı ile bitirmiştir. 9 Haziran 1871'de İç işleri Bakanlığı teknik-inşaat komisyonuna görevlendirildi. 13 Haziran 1872'de Vilenskiy vilayeti yönetim kurulu inşaat şubesine ast mühendis olarak görevlendirildi. 15 Mart 1877'de sivil mühendis olarak çalışmaya başladı. 31 Ocak 1891'de tekrar İçişleri Bakanlığı teknik-inşaat komisyonuna getirildi, aynı yıl kışla yapımı komisyonuna dahil edildi. 8 Mayıs 1900'de Askeri Bakanlık'ta ordunun dini ihtiyaçlarının görüşüldüğü komisyondaki çalışmalarıyla Kraliyet onurunu almayı hak kazanmıştır. 6 Aralık 1906'da Eyalet Meclis üyesi olmuş ve İmparator III. Aleksandr anısına gümüş madalya sahibi olmuştur" (Rasimgil, 2017, 66, Dipnot 36).

16 Jelebovskiy, 1902, 63; Rasimgil, 2017, 66.

17 Makarov, 2020, 15.

18 Tsitovich, 1913; Jelebovskiy, 1902, 63; Rasimgil, 2017, 66.

19 Denisenko, 2015, 22.

20 Kilise birçok kaynaktaki bölgedeki Rus hâkimiyetinin tarihine bakılarak 1885-1890 yılları arasına tarihlendirilmektedir: Anonim, 1990, 150; Gündoğdu, Bayhan ve Arslan, 2010, 77; Akkurt, 2019, 68; Gündoğdu, Aktemur ve Bayhan, 1999; Gündoğdu, 2007b; Durmaz, 2020, 98-99'da ise herhangi bir kaynak gösterilmeden şu bilgi verilmiştir: "Oltu'daki kilise ise, 1909 yılında Alexander Nevsky Hristiyan Ortodoks kilisesi adına inşa edilmiştir". Kilisenin inşa tarihi sobory.ru adlı internet sitesinde de 1909 yılı olarak gösterilmektedir: <https://sobory.ru/article/?object=42401>

21 Tsitovich, 1913, 425-426.

Görsel 2: Mimar Fyodor Mihailovich Verbitskiy'nin Alay Kilisesi Projesi (URL 2)

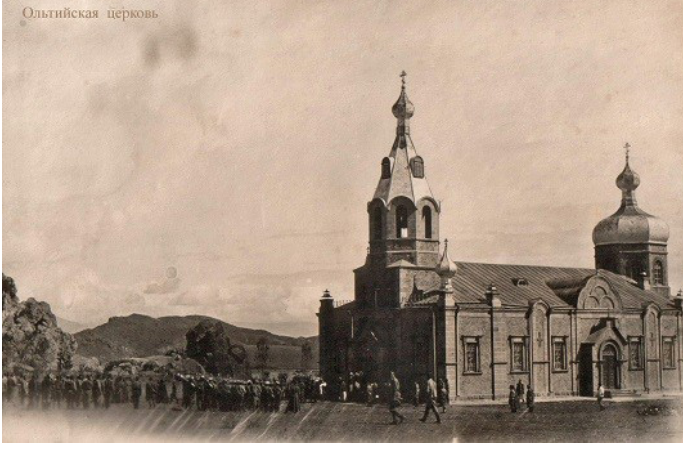

Görsel 3: Yeni Peterhof'ta 148. Hazar Piyade Alayı Kilisesi (URL3)

Bu varsayımdan yola çıkarak Oltu Rus Kilisesi'ni de 1908 yılı civarına tarihlendirmek kuvvetle muhtemeldir. Kaynak gösterilmemesi sebebiyle güvenilirliği tartışmalı da olsa internet arşivlerinde kiliseye ait 1910 tarihli olduğu belirtilen fotoğrafların bulunması da bunu güçlendirmektedir²² (Görsel 4-6).

Kilise, dıştan 32.36 x 15.20 m ölçülerinde olup doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana inşa edilmiştir (Görsel 7, Şekil 1). Yapının batı yöndeki ana girişinden üç bölümlü olarak tasarlanmış nartekse ulaşılır. Narteksin orta bölümü içten bağdadi teknikle yapılmış ve derin olmayan iç bükey bir görüntü veren tavanla kapatılmıştır. Orta bölümünün kuzey ve güney duvarlarındaki açıklıklarla kuzeyde 3.97 x 3.78 m, güneyde ise 3.96 x 3.75 m ölçülerindeki yan mekânlarına, ana giriş eksenindeki yuvarlak kemerli açıklık ile doğrudan naosa geçilmektedir. Narteksin yan mekânlarındaki yuvarlak kemerli birer açıklıkla da ayrıca naosa ulaşmak mümkündür. Yan mekânlardaki bu girişlerin yanlarında, dikdörtgen çerçevesi ve günümüzde içleri boş bir halde olan soba yerleri mevcuttur. Kilisenin ısıtılmasında kullanılan peç sisteminin bir anlamda kazanları olan bu sobalardan çıkan sıcak hava, yapının beden duvarlarının içerisine açılan kanallarla dolaştırılmış ve bacalarla dışarı atılmıştır. Narteksten naosa geçişi sağlayan üç açıklıktan ortadaki diğerlerine göre daha geniş ve yüksek tutularak vurgulanmıştır (Görsel 8).

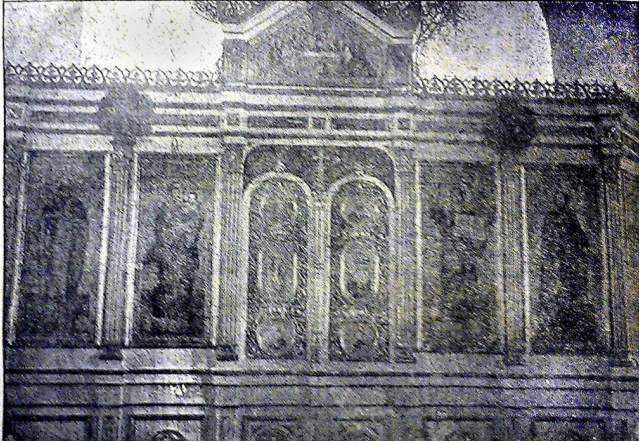
22 URL: <https://sobory.ru/article/?object=42401> (03.10.2022).

Görsel 4: Oltu Rus Kilisesi'nin Özek Koleksiyondan 1 Ocak 1910 Tarihli Fotoğrafi (URL 4)

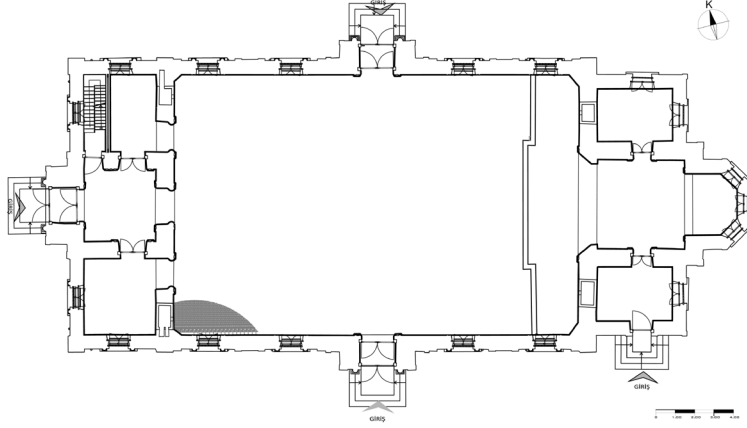

Görsel 5: Oltu Rus Kilisesi'nin Özek Koleksiyondan 1 Ocak 1910 Tarihli Fotoğrafi (URL 5)

Görsel 6: 1 Ocak 1915 Tarihli Moskovsky Listok Gazetesi'ndeki Kilisesi'nin İkonostasisinin Fotoğrafi (URL 6)

Şekil 1:
Kilisenin planı
(Erzurum
KTVKK Arşivi)

Hem batı cephe hem de kuzey ve güney cephelere bakan ve dikdörtgen çerçeveli olan ikişer pencereyle aydınlatılan yanlardaki mekânların üzeri içten bağdadi teknikle yapılmış ve silmelerle çerçeve içerisine alınmış düz tavanlarla, dıştan naosla aynı seviyede tutulan ve eğimli olan kırma çatılarla kapatılmıştır (Görsel 9). Orta bölümün üzerinde dışta ise bir kuleye yer verilmiştir. Ana giriş üzerindeki kule, kütleli olarak girişin bir devamı halindedir (Görsel 10). Kule, batı yüzünde yuvarlak kemerli üç açıklığın olduğu kare kaide üzerinde yükseltilmiştir. Kaide üzerindeki sekizgen kasnak üç kademelidir. Kasnağın moloz taş malzemeli en alt kademesinde sekizgenin her bir yüzeyi kenarlarındaki kesme taş malzemeyle vurgulanmıştır. Kasnağın ikinci kademesi de aynı düzenlemede olmasına rağmen daha dar tutulmuştur. Sekizgen kasnağın tamamen kesme taş malzemeli son kademesinde ise her yüzeyinde dar ve uzun tutulmuş yuvarlak kemerli pencereler açılmıştır. Kulenin üst örtüsü günümüze ulaşamamışken son restorasyonda tamamlanmıştır. Kilisenin eski fotoğraflarında bu örtünün dört ana yönde pencereleri olan sekizgen pramidal bir külah halinde olduğu ve Baltık mimarisinin²³ karakteristik uygulaması olan küçük bir soğan kubbeye son bulduğu görülür.

Naos 13.50 x 21.00 m ölçüleriyle dikdörtgendir. Naos, kuzey ve güney yönde simetrik açıklıklara sahiptir. Bu cepheler batıdan doğuya doğru ikişer pencere, daha sonra birer giriş ve en sonda tekrar ikişer pencere şeklinde tasarlanmışlardır. Naos, içten iki yanda eğimli ortada düz olmak üzere üç bölümlü bir tavanla, dıştan ise kuzey ve güney yöne olmak üzere iki yöne eğimli kırma bir çatıyla kapatılmıştır. Çatının kuzey ve güney yöndeki girişlerin üzerine denk gelen bölümleri, üç dilimli bir örtü halinde kuzey-güney doğrultusunda uzatılarak ayrıca vurgulanmasıyla haç şemasının üst örtüde yansıtılması sağlanmıştır (Görsel 11-12).

23 Baltık Mimarisi için bk.. Gündoğdu, 2007a, 79-99.

Görsel 7: Kilisenin Restorasyon Öncesi Hali

◀ **Görsel 8:**
Narteksten Naosa
Açılan Girişler ve
Soba Yeri

▶ **Görsel 9:**
Orta ve Yan
Mekânların
Örtüleri

Görsel 10: Ana Giriş
Üzerindeki Kule

Görsel 11-12: Naosun İçten ve Dıştan Görüntüsü

Naos ile apsis arasında ortada 4.55 x 4.66 m ölçülerindeki kiborion biçiminde bir mekân olan bema ve iki yanında pastophorion hücreleri yer alır (Görsel 13). Bema ve pastophorion hücreleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde nartekle simetrik bir plan özelliğinde olduğu görülür. Bemanın üzeri içten pandantif geçişli sekizgen bir kasnağa oturan bağdadi teknikte yapılmış ve kasnak gibi sekizgen tutulmuş pramidal bir örtüyle kapatılmıştır (Görsel 14). Bu örtünün merkez noktasına doğru çok az olan iç bükey görüntüsü adeta düz tavan hissi uyandırmaktadır. Bemanın kuzey ve güney duvar ortalarında, sınırları düz silmelerle belirlenen ve dikdörtgen çerçeveli olan açıklıklarla pastophorion mekânlarına, doğu yöndeki yuvarlak kemerle ise apsise geçilir. Bemanın naosla olan bağlantısı da yine yuvarlak kemerli bir girişle sağlanmıştır. Kuzey yönde olan ve 3.94 x 2.72 m ölçülerine sahip prothesis ile güney yönde olan ve 3.98 x 2.85 ölçülerine sahip diakonikon mekânlarındaki yuvarlak kemerli birer açıklıkla ayrıca naosa ulaşılabilir. Bu mekânlardaki girişlerin yanlarında, nartekte olduğu gibi dikdörtgen çerçeveli ve günümüzde içleri boş bir halde olan soba yerleri mevcuttur. Naosla bağlantı sağlayan üç açıklıktan ortadaki, yine nartekte olduğu gibi diğerlerine göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Prothesis, doğu ve kuzey cephelere bakan ve dikdörtgen çerçeveli olan iki pencereyle aydınlatılmıştır. Diakonikon ise doğu cephede dikdörtgen çerçeveli bir pencereye sahip olup güneyde yuvarlak kemerli bir giriş açıklığı ile dışarıyla bağlantısı sağlanmış bir mekândır. Pastophorion hücrelerinin üzeri içten nartekle paralellik gösteren bir uygulamayla Bağdadi teknikte yapılmış ve silmelerle çerçeve içerisine alınmış düz tavanlarla kapatılmışken dıştan naosla aynı seviyede tutulan ve eğimli olan kırma çatılarla kapatılmıştır. Orta bölümün üzerinde, dış mimaride narteksin orta bölümünün dış görüntüsüyle simetri meydana getiren bir düzenleme söz konusudur (Görsel 15). Moloz taş malzemeli kare kaidenin sınırları, köşelerdeki kesme taş malzemeyle belirlenmiştir. Kaide üzerindeki sekizgen kasnağın her bir yüzeyi kenarlarındaki kesme taş malzemeyle vurgulanmış olup her yüzeyinde yörede çokça kullanılan ve “Kanber taşı”²⁴ olarak isimlendirilen kırmızı renkli tamamen kesme taş malzemeli ve yuvarlak kemerli pencereler

24 Kanber taşı, Erzurum’a bağlı Kanber (Kırmızıtaş) Köyü’nden çıkarıldığı için bu adla anıla gelmiştir.

açılmıştır. Hem kasnak hem de bu pencereler, batıdaki simetriklerine göre daha az yüksekliktedir. Kasnağa oturtulan örtüsü ise günümüze ulaşamamışken son restorasyonda tamamlanmıştır. Örtünün orijinaldeki halini giriş cephesinde olduğu gibi yine eski fotoğraflardan öğrenmekteyiz. Bu fotoğraflardan kasnağın üzerinde dışa soğan kubbe şeklinde yansıtılmış ve daha küçük bir soğan kubbeyeyle son bulmuş bir örtünün varlığı ile bu bölümün batıdaki kuleye nispetle daha az bir yükseklikte tutulduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin doğu ucunda bemandan geçilerek ulaşılan ve 5 köşeli olarak tasarlanan apsis bölümü yer alır. Apsisin kuzey ve güney köşeleri 1.84 m, doğu köşesi 1.52 m ve aralarda kalan diğer iki köşesi 1.15 m ölçülerindedir.

Görsel 13-14: Naostan Apsise Bakış (<https://mekan360.com>) ve Bemanın Örtüsü

Görsel 15: Kilisenin Doğu Cephesi

Oltu Rus Kilisesi'nde dikkat çeken yönlerden birisi de “peç” adı verilen ısıtma sistemidir. Peç, kelime anlamı olarak Rus mimarisinde odaları ısıtmak için yapılan, iç kısmı ateş tuğlası, dışı saç ile kaplanmış, dökümleri demirden yapılmış şömine tarzı ocak

(soba) anlamına gelmektedir²⁵. Bu sistemde peçlerden çıkan sıcak hava, duvarların içine yerleştirilen künkler yardımıyla dolaştırılarak yapının ısıtılması sağlanmıştır. Kilisenin ilk inşasında peçlerin, kilisesin narteksinin iki yandaki mekânların ve pastophorion hücrelerinin naosa açılan yüzeylerinin köşelerindeki bölümlere yerleştirildiği kalan izlerden anlaşılmaktadır. Ancak, peçler günümüzde ait oldukları bu bölümlerde mevcut değildir. Bununla beraber bu bölümlerde, sıcak havanın dolaştığı kanalların izlerini günümüzde de görülebilmek mümkündür. Yapının ısıtılmasına yardımcı olan sıcak hava, en nihayetinde açılan bacalarla tahliye edilmiştir (Görsel 16).

Görsel 16: Kilisedeki Soba Yerlerinden ve Havalandırma Kanallarından Bir Görüntü

Peç sistemi Ruslardan kalma bir ısıtma sistemi olup ülkemizde özellikle Kars, Sarıkamış, Ardahan ve Erzurum gibi iklim şartların sert ve soğuk olduğu bazı bölgelerde inşa edilen taş binalarda karşımıza çıkmaktadır²⁶. Özellikle kamu yapılarında ve yönetici kesime ait binaların (konutlarda salon ve oturma odalarında) ısıtılmasında peç sistemini tercih etmişlerdir²⁷.

Peçler, yapıların özelliğine göre malzeme, form ve işçilik bakımından birbirinden farklılık göstermektedir. Genellikle saç, demir ya da tuğladan yapılmakta olup yüzeyleri geometrik ya da bitkisel motiflerle süslenerek evin bir mobilyası görünümündedir. Peçler, dikdörtgen, daire ya da çokgen formlu olarak tasarlanmışlardır²⁸. Peçler genellikle oda duvarlarının kesişim noktalarına yerleştirilir. Mekânın büyüklüğüne göre peçlerin sayısı da farklılık göstermektedir. Duvar kalınlıklarından faydalanılarak, peçte oluşan ısının duvar içinde açılan kanallarla tüm yapıyı dolaşması sağlanmıştır. Yeterli bir ısınma için

25 Peç: Yapının inşaatı sırasında yapılan ve taşınmaz nitelikte Rus sobası. Dumanı doğrudan bacaya verilmeden, künkler aracılığıyla duvar içlerinden geçirilerek bir tür ilkel kalorifer işlevi de görür. Bk.: Sözen-U. Tanyeli, 2001, 188; Gündoğdu, 2007a, 79-99; Oral, 2014, 80-95.

26 Bozkuş, 2011, 44.

27 Gündoğdu, 2007a, 79-99.

28 Çiftçi, 2000, s.71.

çok fazla yakıtın harcanması gerektiği bu elemanlar, günümüzde ancak bir iki konutta kullanılabilir²⁹. Peç sistemi Kars Oteli, Sarıkamış Katherina Köşkü, Kars Ahmet Tevfik Paşa Konağı (19. yüzyıl başları), Kars Fethiye Camii, Gamp Köşkü (19. yüzyıl 2. Yarısı), Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı³⁰, Ardahan Hamşioğlu Rasim Bey Konağı, Erzurum-Kars ve Ardahan tabyaları (1828 ve sonrası) ³¹ ile bölge evlerinde karşımıza çıkmaktadır (Görsel 17-18).

Ruslar Kars ve çevresindeki yapılarda peçlerin yanı sıra farklı ısıtma sistemleri de geliştirmişlerdir. Bölgede “galanka” adı verilen ve odaları birbirinden ayıran duvarların köşesine, yarım daire biçimli ve duvar yüzeyinden taşıntı yapan büyük birer soba yerleştirilmiştir. Bu sobaların alt bölümleri demirden döküm tekniğinde olup tavana kadar uzanmakta ve yukarıya doğru daralmaktadır³².

Görsel 17-18: Kars'tan Peç (Soba) Örnekleri (URL 7)

Kilisenin dış cephe özellikleri bakımından genel olarak sade bir görüntü hâkimdir. Dış cephelerin hareketli bir görüntüye kavuşması için farklı türden ve renkten taşlar, silmeler ve duvar payeleri kullanılmıştır.

Oltu Rus Kilisesi'nin asıl girişinin de olduğu batı cephesi dikeyde üç bölüme ayrılmış ve orta bölümde iki yandaki sınırları, dış sırası şeklinde örülen sarı renkli kesme taşlarla belirlenerek kütleli olarak cepheden ileri taşırılarak giriş açılmıştır. Yanlarda sütüncelere oturan yuvarlak kemerli giriş açıklığı, iki yanda yüzeyden ileri taşırılmış olan ve yine dış sırası şeklinde kesme taşla örülen duvar payelerine oturan üçgen bir alınlık içerisine alınmıştır. Giriş kemeri, sütünceleri ve üçgen alınlıklardaki silmeler ile narteks pencerelerinin iki yanındaki sütüncelerde yörede sıkça kullanılan kırmızı renkli Kanber taşı kullanılmıştır. Kanber taşı, batı cephenin köşelerindeki kesme taş malzemeli duvar payelerinde ve girişte uygulanan yatay silmelerde de kullanılarak cepheye renk katmış-

29 Çiftçi, 2000, s.71.

30 Gündoğdu, 1991; Tutar, 2011, 54.

31 Çam, 2007, 245-270.

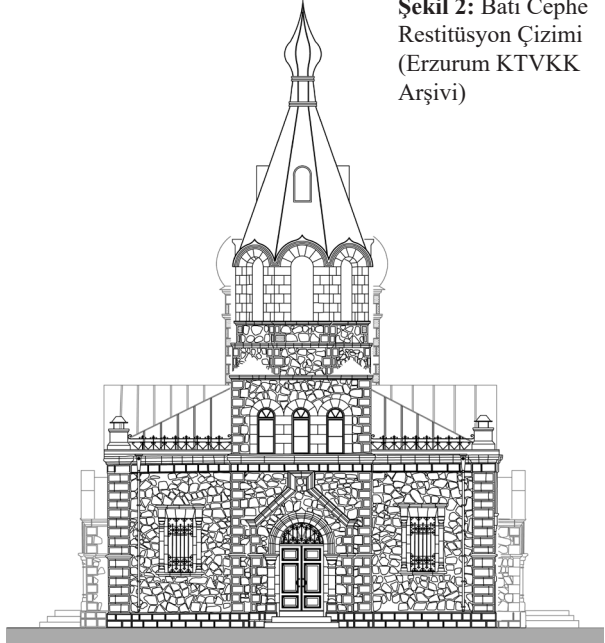
32 Çiftçi, 2000, 71; <http://www.karshaberler.com/print.php?id=297684kars-sivil-mimari-orneklere>.

tır. Batı cephenin beden duvarı yüzeyinde moloz taş, pencere-lerde ise sarı renkli kesme taş kullanılmıştır. Giriş ile kütle-sel bir bütünlük içerisinde olan kulenin kaidesinin iki yandaki sınırları, giriş bölümünde ol-duğu gibi dış sırası şeklinde örülen kesme taşlarla belirlenmiştir (Görsel 19, Şekil 2).

Kilisenin yan cephelerinde, yan girişlerin batısında üç doğusunda iki olmak üzere toplam beş duvar payesi ile beden duvarları desteklenmiştir. Bu uygulamayla aynı zamanda hareketli bir cephe görüntüsü de sağlanmaya çalışılmıştır. Beden duvarlarında moloz taşın, duvar payelerinde ise sarı renkli kesme taşın kullanımı bu görüntünün oluşmasında ayrıca katkı sunmuştur. Saçak seviyesinde yuvarlak kemer ile sonlandırılan girişlerin iki yanındaki duvar payelerinin sınırlarının belirlenmesinde kesme taş, içerisinde ise moloz taş örgü kullanılmıştır. Diğer duvar payeleri ise tamamen kesme taş malzemeli olup saçak seviyesindeki cephe boyunca devam ettirilen kademeli silmeler ile son bulmuşlardır. Yan girişler yuvarlak kemerli olup yanlarda cephe-

den ileri taşırılmış iki duvar ayağına oturan üçgen bir alınlık içerisinde alınmıştır. Girişlerin kemerleri, sütunceleri ve üçgen alınlıklardaki silmeler ile pencerelerin sütuncelerinde batı cephede olduğu gibi Kanber taşı kullanılmıştır. Kanber taşı, ayrıca yine batı cephede olduğu gibi duvar payelerinde ve girişlerde uygulanan yatay silmelerde de kullanılmıştır. Yan girişlerin üstünde, örtü seviyesindeki üç dilimli kemer formlarıyla giriş açıklıkları ayrıca vurgulanmıştır (Görsel 20, Şekil 3-4).

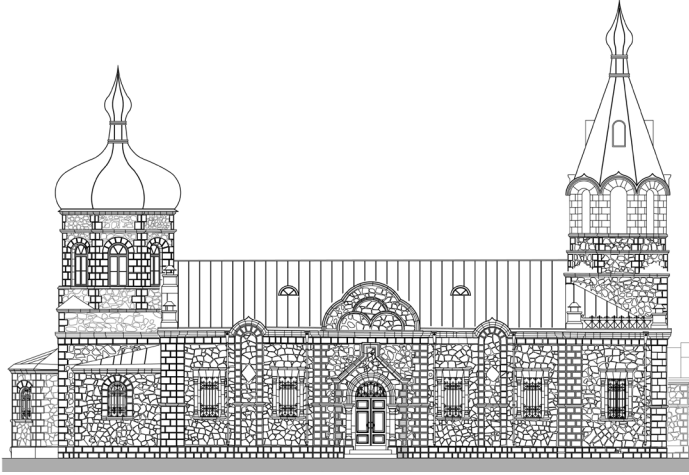
Şekil 2: Batı Cephe Restitüsyon Çizimi (Erzurum KTVKK Arşivi)

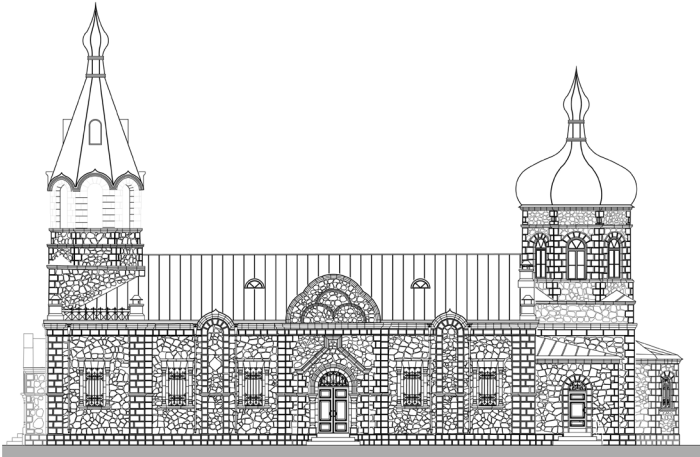
Görsel 19: Batı Cephe

Görsel 20: Kuzey Ceph
Cephe

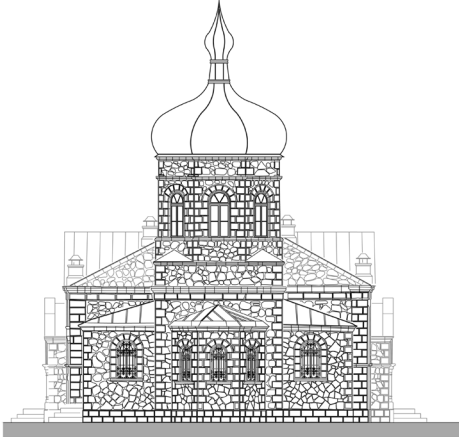
Şekil 3: Kuzey Ceph
Restitüsyon Çizimi
(Erzurum KTVKK
Arşivi)

Şekil 4: Güney Ceph
Restitüsyon Çizimi
(Erzurum KTVKK
Arşivi)

Görsel 21: Restorasyon Sonrası Doğu Cephe

Şekil 5: Doğu Cephe Restitüsyon Çizimi
(Erzurum KTVKK Arşivi)

Yapının doğu cephesi, batı cepheyle simetrik bir görünüme sahiptir. Doğu cephe, dikeyde üç bölüme ayrılmış ve orta bölüm batıda olduğu gibi kütsel olarak apsisin vurgulanmasından dolayı cepheden ileri taşırılmıştır. Hem doğu cephenin iki yandaki sınırları hem orta bölümün iki yandaki sınırları hem de apsisin her köşesinin sınırları yine batı cepheyle paralel bir uygulamayla, dış sırası şeklinde örülen sarı renkli kesme taşlarla belirlenmiştir. Apsis ve pastaphorion hücrelerinin pencereleleri yuvarlak kemerli olup, Kanber taşı ile örülmüşlerdir. Doğu cephenin beden duvarı yüzeyinde ise diğer cephelerdeki gibi moloz taş kullanılmıştır. Apsis ile kütsel bir bütünlük içerisinde olan kulenin kaidesinin iki yandaki sınırları ile sekizgen kasnağın yüzeylerinin sınırları da dış sırası şeklinde örülen kesme taşlarla belirlenmiştir. Kasnakta açılan pencerelerin yuvarlak kemerleri ise Kanber taşından örülmüştür (Görsel 21, Şekil 5).

Kilise, içten de sade bir görünüme sahiptir. Duvar yüzeylerinde mevcut görüntüden hareketle herhangi bir fresko ya da başka bir teknikte süslemenin olmadığı anlaşılır. Kapı ve pencere açıklıklarının çevresindeki silmeler dışında iç mekândaki tek süsleme unsuru naos zemininde kalıntıları izlenebilen karolar ile mozaik izlenimi oluşturacak şekilde oluşturulmuş zemin döşemesi dikkati çeker. Karolarda zikzaklar, testere dişi ve dalga motifleri ile bezenmiştir (Görsel 22).

Görsel 22:
Naos Zemininden
Detay

Görsel 23:
Kilisenin
Restorasyon
Sonrası Görünüşü

Uzun yıllar terkedilmiş bir yapı olarak varlığını korumaya çalışan Oltu Rus Kilisesi, İlçe Kaymakamlığı'nın "Kâr Amacı Gütmeyen Kurum ve Kuruluşlara Yönelik 2017 Yılı Sosyal Altyapının ve Turizm Altyapısının Geliştirilmesi Mali Destek Programı" kapsamında KUDAKA'ya sunduğu "Tarihi Kilisenin Restorasyon ve Çevre Düzenleme Projesi" adlı projesinin kabul edilmesiyle restore edilmektedir (Görsel 23).

Değerlendirme

Oltu Rus Kilisesi belirtildiği üzere, halen devam bir restorasyon kapsamındadır. Kilise, genel olarak plan ve mimari özellik bakımından özgün kimliğini korumaktadır. Farklı dönemlerde işlev değişikliğine bağlı olarak iç mekânda bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Yapının üzerinde bulunan birisi narteks diğeri apsis üzerindeki iki sekizgen kulenin üst bölümleri zaman içerisinde tabiat şartlarının olumsuz etkilerine bağlı olarak yıkılmıştır. Restorasyon kapsamında yapı üzerindeki tahribatlar giderilmiş ve orijinal haline göre yenilenmiştir.

Yapının bulunduğu bölgenin kilisenin inşa edildiği tarihlerde Rus işgali içerisinde bulunması hasebiyle bölgedeki hem dini hem de sivil mimari yapılarda Baltık mimarisinin etkisi kendini göstermektedir. Bölgedeki sivil, dini ve resmi mimaride Avrupa klasik mimari tarzının daha sadeleştirilerek Rus geleneğine göre yorumlanmasıyla bir yapı üslubu ortaya çıkartılmıştır.

Rus mimarisinin etkilerinin ağırlıklı hissedildiği Oltu Rus Kilisesi'nin benzer örneklerini hem Anadolu'da hem de Anadolu dışında takip edebilmek mümkündür. Anadolu'da Sarıkamış Yanık Kilise ve Kars Aleksandr Nevskiy (Rus Askeri Kilisesi), Anadolu dışında; Azerbaycan Bakü Kutsal Myrrhbearers Cathedral, Pskov Alexandr Nevskiy Kilisesi, Tirmiz Alexandr Nevskiy Kilisesi, Yekaterynoslav Kilisesi, Erivan Kilisesi, Garn Kirdje Kilisesi, Krasnoyarsk askeri Alexandr Nevskiy Kilisesi, Moskova St. Arseny Sırp Kilisesi, Ermenistan (Erivan) Kutsal Bakire Ortodoks Kilisesi, Nicholas Kilisesi Bogrationovskogo Alay Kilisesi, Gümrü (Dedeağaç, Leninakan) Başpiskopos Aziz Arsenius Sırp Kilisesi ve Letonya Riga Alay Kilise bu anlamda karşılaşılan yapılarıdır³³.

33 Bk. Tsitovich, 1913.

Oltu Rus Kilisesi'nin Anadolu'daki en yakın benzeri Kars Aleksandr Nevskiy Kilisesi'dir (Görsel 24-27). Aleksandr Nevskiy adı ile kutsanan bu kilise, Ruslar tarafından 1908'de 80. Kabardin piyade taburu için inşa ettirilmiş ve 22 Kasım 1908 tarihinde Kars 154. Derbent Piyade Alayı'nın hizmetine verilmiştir. Daha sonra Uman Alayı'nın Kazak ordusu askerlerinin Aleksandr Nevskiy Kilisesi'ndeki ayinlere katılmaya başlamasıyla kilise halk arasında bu kilise *Kazak Kilisesi* şeklinde anılmaya başlanmıştır³⁴. Kars Aleksandr Nevskiy Kilisesi, 1984 yılında kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerine birer minare eklemesiyle ve güney yönündeki girişin içeride mihraba dönüştürülmesiyle camiye çevrilmiş ve günümüze Fethiye Camii adıyla anıla gelmiştir³⁵. Camiye çevrilirken yapılan müdahalelerden birisi de batı yönündeki apsisi ve iki yanındaki pastophorion hücrelerinin harime dâhil edilmesidir. Yapı gerek planı gerekse mimarisiyle Oltu Rus Kilisesi'nin en yakın benzer örneklerinden birisidir. Kilisenin batı, güney ve kuzeyde üç kapısı bulunmaktadır. Bunlardan batıdaki dışa ve yukarıya doğru taşıntı yapan görüntüsüyle kütleli bir giriş halindedir. Ana giriş mahiyetindeki bölümün üzerinde ve batı yönde apsisi üzerine denk gelecek şekilde soğan kubbelerle örtülü birer kuleye yer verilmiştir. Bu kulelerin 1953 yılında yıkıldığı kaynaklardan öğrenilmektedir³⁶.

Yapının batı ve doğu yönündeki kulelerin varlığının yanı sıra cephelerin silmelerle yatayda katlara ayrılması ve bu bölümlendirilmenin dikeyde duvar payeleri ile desteklenmesi, girişlerin kütleli görüntüleri, dikdörtgen çerçeveli ve yuvarlak kemerli alınlıkları olan pencerelerin varlığı, cephelerde saçak seviyesinde yuvarlak kemerli sağır kemer dizilerine yer verilmesi, inşa malzemesi olan siyah renkli bazalt taşının yanında açıklık çevrelerindeki sütunlarla bunların altlık ve başlıklarında kullanılan Kanber taşı ile iki renkli taş işçiliğine gidilmesi, yan cephelerinde açılan girişlerin doğuya kaymış halde olması ve bu girişlerin batısında iki doğusunda üç olmak üzere toplam beş adet pencerenin açılması ve naosun iki yanda eğimli ortada düz olmak üzere üç bölümlü bir tavanla içten kapatılması gibi uygulamalar Oltu Rus Kilisesi'nin birer tekrarı mahiyetindedir.

Görsel 24: Kars Aleksandr Nevskiy Kilisesi (Fethiye Camii) (<https://kulturenvanteri.com/>)

Görsel 25: Kars Aleksandr Nevskiy Kilisesi (Fethiye Camii) Eski Hali (URL 8)

34 Denisenko, 2015, 22; Rasimgil, 2017, 66-67.

35 Akkurt, 2019, 50.

36 Akkurt, 2019, 50.

Görsel 26: Kars Aleksandr Nevskiy Kilisesi Eski Hali (Fethiye Camii) (URL 9)

Görsel 27: Kars Aleksandr Nevskiy Kilisesi (Fethiye Camii) Harim (Doç. Dr. Muhammet Arslan'dan)

Sarıkamış Yanık Kilise (St. Michail Kilisesi, Kazım Karabekir Camii), 1877-1878 yıllarında Osmanlı Rus Savaşında Rus işgaline uğrayan Sarıkamış'ta Rus yönetimi 1907 yılında Çar II. Nikola tarafından iki alay kilisesi kurulmuştur (Görsel 28). Bunlardan biri Aziz Georgiye diğeri ise baş melek Michail'e ithaf edilen St. Michail Kilisesi'dir. Baltık mimarisi tarzıyla inşa edilmiş St. Michail Kilisesi, 1917 yılından sonra Rusların bölgeden çekilmesinin ardından ofis ambarı, daha sonra halk evi ve ardından sinema olarak kullanılır. 1970 yılında geçirdiği yangından sonra kullanılamaz hale gelen yapı, 1995 yılında ise kuzeydoğusuna bir minare eklenerek cami olarak kullanılmaya başlanmış ve Kazım Karabekir Camii adıyla anılagelmiştir. Yapı birçok defa yangın geçirdiği için halk arasında "Yanık Kilise" olarak da bilinen yapının orijinal isminin *152. Piyade Alayı Elisavetpol Church at Mihaila Arhangela* olduğu ifade edilmektedir³⁷. Plan benzerliğinin yanında özellikle dış cephe görüntüsüyle Oltu Rus Kilisesi ile benzerlik içerisinde olan ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan yapının batı, güney ve kuzeyde bulunan üç kapısı vardır. Orijinalde asıl giriş cephesi olan batı cephesi Oltu Rus Kilisesi'ne benzer bir düzenleme ile görülür. Bu cephe dikeyde üç bölüme ayrılmış ve orta bölüm kütleli olarak cepheden ileri taşınmak suretiyle giriş açıklığı için kullanılmıştır. Bu bölümün üstünde yukarı doğru taşıntı yapan bir kütle içerisine yan yana sıralanmış üç yuvarlak kemerli pencere açılmıştır. Cephenin iki yanındaki bölümlerde ise dikdörtgen çerçevesi ve yuvarlak kemerli alınlıkları olan birer pencere görülmektedir. Yan bölümlerin saçak seviyesinde ise yuvarlak kemerli sağır kemer dizileri dikkat çeker. Pencere kenarlarında, kemerlerde ve cephe köşelerinde kullanılan kırmızı renkli kesme taş malzeme ile cephe tasarımında iki renkli taş işçiliği ortaya konmuştur. Yapının yan cephelerinde açılan girişler doğuya kaymış haldedir. Kilisenin yan cephelerinde de Oltu Rus Kilisesi'ne benzer bir tasarım söz konusudur. Yan girişlerin batısında iki doğusunda üç olmak üzere ön cephe pencereleriyle aynı düzenlemede olan toplam beş adet pencere açılmıştır. Bu cephelerdeki duvar payeleri ile beden duvarları desteklenmiş ve bölümlendirilmiştir. Duvar payelerinde ve pencere çerçevelerinde kırmızı renkli kesme taş malzeme kullanılmıştır.

37 Gündoğdu, 1999, 57; Gündoğdu, 2006, 207.

Görsel 28:
Sarıkamış Yanık
Kilise (URL 10)

Günümüz Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında da Oltu Rus Kilisesi'nin benzerleriyle karşılaşmak mümkündür. Sayısı altmışı aşan Rus Alay Kiliselerinin tamamını burada değerlendirmeye dâhil etmek mümkün olmadığından seçme örneklerden hareketle bir üslup birliğini değerlendirmek yoluna gitmek yerinde olacaktır. Bu örneklerden biri Azerbaycan'ın Bakü şehrindeki Kutsal Myrrh Bearers Cathedral'dir (Görsel 29). Günümüze kadar depo, salon gibi çeşitli amaçlarla kullanılan ve son olarak 2003 yılında restore edilen yapının ilk olarak 262. Salyan Alayı için Rusların Alay Kiliseleri projesi kapsamında hazine fonuyla ve mimar Fyodor Mihailovich Verjbitskiy'nin tasarımıyla inşa edildiği ve Temmuz 1909 yılında tamamlandığı bilinmektedir. 800 kişilik bir kapasiteye sahip olan kilisenin yapımı için hazineden 42.000 ruble ayrılmıştır³⁸. Kilise gerek Oltu Rus Kilisesi, gerekse Kars Alexandr Nevskiy Kilisesi (Fethiye Cami) ile büyük bir benzerlik içerisindedir. Kilise batıda ana giriş üzerindeki ve doğuda apsis üzerindeki kuleleriyle, cephelerin yatayda ve dikeyde bölümlendirmesiyle, kütleli girişleriyle, pencere formlarıyla saçak seviyesindeki yuvarlak kemerli sağır kemer dizileriyle, yan cephe girişlerinin doğuya kaymış olması ve bu girişlerin batısında üç doğusunda iki pencerenin açılmasıyla ve naosun iki yanda eğimli ortada düz olmak üzere üç bölümlü bir tavanla içten kapatılmasıyla Oltu ve Kars'taki kiliselerin bir uyarlamasıdır. Yapının diğer kiliselerden tek farkı iki renkli taş işçiliğine sahip olmamasıdır.

Rusların alay kiliselerine bir diğer örnek de Rusya'da Pskov şehrinde bulunan Alexandr Nevskiy Kilisesi'dir (Görsel 30). Yapımı 14 ay süren kilisenin inşası 1908 yılında tamamlanmıştır. Kilise, günümüzde Moskova ve St. Petersburg kilise korolarının ilahilerinin gramofon kayıtlarının kopyalarını da barındıran kütüphanesiyle ayrıca dikkat çekmektedir³⁹.

38 URL: https://www.pravoslavie.az/history/orthodox_churches_azerbaijan_history/?id=13687 (07.10.2022).

39 URL: https://oldestatehotel.com/en/wiki/voinskiy_hram_svyatogo_blagovernogo_velikogo_knyazya_aleksandra_nevskogo.html (07.10.2022).

Görsel 29: Bakü
Kutsal Myrrh Bearers
Cathedral (URL 11)

Görsel 30: Pskov
Alexandr Nevskiy
Kilisesi (URL 12)

Rus Alay Kiliselerinin günümüz Rusya'sındaki bir örnek de Krasnoyarsk Alexandr Nevskiy Kilisesi'dir (Görsel 31). 31. Sibiryaya Tüfek Alayı için 1909-1916 yılları arasında⁴⁰ Verjbitskiy'nin tasarımıyla inşa edilen yapı, Rus Alay Kiliselerinin tipik bir örneği olarak görülmektedir. Kilise yalnızca planıyla değil, aynı zamanda ana giriş ve yan cephelerdeki giriş düzenlemesi, kuleleri, cepheleri, pencere formları ve dağılımı, sağır kemer dizileri, ve örtü biçimi gibi mimari uygulamalarıyla Oltu ve Kars'taki Rus Kiliseleri gibi Verjbitskiy'nin kiliselerin bir uyarlamasıdır. Ermenistan'ın başkenti Erivan'a kuzeybatı yönde 120 km mesafede bulunan Gümrü'de bulunan 1910 tarihli⁴¹ St. Arseniy Kilisesi de aynı benzerlik içerisindeki bir diğer örnektir (Görsel 32).

40 URL:https://naov.ru/articles/101_k-voprosu-o-regeneracii-ansamblya-voennogo-gorodka-krasnoyarske.html (07.10.2022).

41 URL: <https://verelq.am/ru/node/2165> (07.10.2022).

Görsel 31: Krasnoyarsk Alexandr Nevsky Kilisesi (URL 13)

Görsel 32: Gümrü St. Arseniy Kilisesi (URL 14)

Özbekistan'ın Tirmiz şehrindeki 1904-1905 tarihli Alexandr Nevskiy Kilisesi de Rusların alay kiliselerinin bir örneğidir (Görsel 33-34). Oltu Rus Kilisesi ile plan ve mimari olarak aynı ekolden gelen ve 1910 yılına kadar Rusların 4. Türkistan Tüfek Tugayı'na bağlı olan kilise, bu tarihte 9. Türkistan Tüfek Alayı'na devredilmiştir. 1901 yılında tahsis edilen fonla eski kilisenin yerine yapılan bu kilise 1927'de kapatılmış ve 1990 yılına kadar farklı amaçlarla kullanılmıştır⁴². Yapı 1990 yılında ise Rus Ortodoks Kilisesi'ne

42 Tsitovich, 1913, 464.

iade edilmiştir⁴³. Kilise, mimar Fyodor Mihailovich Verjbitskiy'nin tasarımının Asya'daki bir uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce bahsi geçen örneklerle plan olarak aynı mantıkta olmakla birlikte, bölgesel bir özellik olarak alay kiliselerinin mimari uygulamaları pişmiş tuğla malzeme ile gerçekleştirilmiştir. Yapıdaki bir diğer farklılık ise yalnızca doğru yönde bir kuleye yer verilmiş olmasıdır.

Görsel 33-34: Tirmiz Alexandr Nevskiy Kilisesi Eski ve Yeni Görüntüleri (URL 15)

Ukrayna'nın Pavlograd şehrindeki Kutsal Şefaät Garnizon Askeri Kilisesi Rusların alay kiliselerinin Avrupa'daki bir örneğidir (Görsel 35). Günümüzde Dnepropetrovsk Piskoposluğu'na bağlı kilisenin inşa tarihiyle ilgili net bir bilgi yoktur. Rusların alay kiliselerinin tarihine dayanarak kilisenin 20. yüzyıl başlarında 1907 yılı civarında inşa edildiğini söylemek mümkün görünmektedir. 1990'lı yıllardaki restorasyonu sonrasında 2001 yılında açılan kilise kesme taş malzemeli bir örnek olarak görülür. Plan ve mimarisiyle tipik bir Rus Alay Kilisesi'dir.

Görsel 35: Pavlograd Kutsal Şefaät Garnizon Askeri Kilisesi (URL 16)

43 URL: <https://sobory.ru/article/?object=14182> (07.10.2022).

Mimar Fyodor Mihailovich Verjbitskiy'nin tasarımıyla inşa edilmiş Rus alay kiliselerine bir örnek de günümüz Ermenistan sınırları içerisinde kalan Erivan'daki Kutsal Meryem Ana Şefaht Kilisesi'dir (Görsel 36-37). Kanaker Köyü'ndeki kilise, Kazak birlikler için 1912 yılında inşa ettirilmiş ve Aziz Alexandr Nevskiy Kilisesi adıyla anılmıştır. 1991 yılına kadar kapalı kalan kilise, bu tarihte yeniden açılmıştır. Kilise, 2000 yılında aslına uygun bir biçimde restore edilmiştir⁴⁴. Yapı, günümüzde Kutsal Meryem Ana Şefaht Kilisesi adıyla anılmaktadır. Kesme taş malzemeli kilise, gerek planıyla gerekse mimarisıyla Rus alay kiliselerinin en tipik örneklerindedir.

Görsel 36-37: Erivan Kutsal Meryem Ana Şefaht Kilisesi (URL 17)

Sonuç

9. yüzyıldan itibaren kaynaklarda tarihleriyle ilgili bilgilere rastlanan Rusların 10. yüzyılda Hristiyanlığa geçtikleri ve 1453'te Osmanlıların İstanbul'u fethetmeleriyle beraber Ortodoks Hristiyanlığının hamiliğini kendilerine görev biçtikleri bilinmektedir. Bu misyon bilinciyle hareket eden Ruslar, kazandıkları topraklarda zamanla karakteristik özellikleriyle dikkat çeken kiliseler inşa etmişlerdir. Bu inşa faaliyetleri 20. yüzyıl başlarında doğrudan devlet tarafından fonlanmak suretiyle de gerçekleştirilmiştir. 23 Ocak 1900 tarihinde alınan bir kararla özellikle ordunun ihtiyaçlarına yönelik olarak süslemeden uzak ve ekonomik bir kilise projesi mimar Fyodor Mihailovich Verjbitskiy tarafından hazırlanmıştır. Böyle bir tip projeye bağlı kalan ve "Alay Kiliseleri" ya da "Orduğâh Kiliseler" şeklinde adlandırılabilen bu kiliseleri ilk örneği 1901 tarihli 148. Hazar Piyade Alayı Kilisesi'nden itibaren 1917 Bolşevik İhtilaline kadar izleyebilmek mümkündür. Sayısı 60'ı aşkın olan ve yaklaşık 15-16 yıllık bir süreçte inşa edilen bu kiliseler ile birlikte Ruslara ait bir askeri kilise modeli ortaya çıkmıştır.

Alay Kiliseleri batıda ana giriş üzerinde ve doğuda apsis üzerinde olmak üzere soğan kubbeleriyle üsluplaşan kuleleriyle, dış cephelerin yatayda ve dikeyde duvar

44 URL: https://stringfixer.com/tr/Church_of_the_Intercession_of_the_Holy_Mother_of_God (07.10.2022)

payeleri yardımıyla bölümlendirmesiyle, batı yöndeki kütleli ana girişleriyle, kuzey ve güney yönde yan cephelerdeki girişlerin cephelerin doğu köşesine daha yakın bir noktada ve örtüde vurgulanmış bir halde açılmalarıyla, yan cephe girişlerinin batısında üç doğusunda iki yuvarlak kemerli pencerenin açılmasıyla, dış cephelerde çoğunlukla da ön cephede saçak seviyesindeki yuvarlak kemerli sağır kemer dizileriyle, narteks ve pastophorion hücrelerinin yerleştirilişleriyle ve naosun içte iki yanda eğimli ortada düz olmak üzere üç bölümlü bir tavanla dışta ise kırma çatıyla kapatılmasıyla kendisine has bir mimariyle görülür. Örnekler arasındaki farklar daha çok malzeme seçimi gibi bölgesel uygulamalarda kendisini göstermektedir.

Oltu Rus Kilisesi de yukarıda belirtilen proje kapsamında Ruslar tarafından doğrudan fonlanarak ve Alay Kilisesi projesinin bir örneği olarak karşımıza çıkar. Oltu Rus Kilisesi, yayınlarda 1877-78 Osmanlı Rus Savaşına tarihlendirilmektedir. Kaleme alınan bu çalışma ile 19. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen kilisenin inşa tarihi net bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hem Rus kaynaklarının taranmasıyla hem de benzer örneklerle yapılan mukayeselerle kilisenin 1908 yılı civarında inşa edildiği kesinlik kazanmıştır. Kilisenin 17 Aralık 1909 yılında kutsanmış olduğu bilgisi de bu tezi doğrulamaktadır. Alay kiliselerinin özelliklerinin tamamının hem planında hem de mimarisinde taşıyan Oltu Rus Kilisesi'nde dış mimaride bölgeye has Kanber taşının kullanımı yapı için ayırt edici bir uygulama olarak görülür. 2022 yılında biten restorasyonla özgün görüntüsüne döndürülmeye çalışılan kilise, kütüphane olarak hizmet vereceği günü beklemektedir.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

- Ababay, F. (1987). *Çıldır Tarihi*, Ankara: Kadioğlu Matbaası.
- Ağca İ. K. (1998), “Oltu’ya Genel Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksekokulu Geçmişten Geleceğe Oltu Sempozyumu*, Erzurum, 1-18.
- Akkurt, M. (2019). *Rusların Erzurum ve Kars’taki Dini Mimarisi*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Anonim, *Oltu* (1990). Erzurum.
- Aslan, B. (1998). “I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Oltu’daki Yardım Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksekokulu Geçmişten Geleceğe Oltu Sempozyumu*, Erzurum, 75-88.
- Aydın, A. (2006). “Çoruh Vadisi (TAO) ve Oltu’nun Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 205-221.
- Aydoğan, E. (2017). *Oltu Şura Hükümeti ve Yasin Haşimoğlu’nun Hatıraları*, (3. Baskı). Erzurum, Salkımsöğüt Yayınları.
- Bozkuş, N. (2011), “Dünden Bugüne Kars”, *Uluslararası Kaşgar’dan Endülüs’e Türk-İslâm Şehirleri Sempozyumları Gazi Kars Şehrengizi 29-31 Ekim 2011*, Ankara, 39-50.
- Oral, B. (2014). “Kağızman’da Rus İşgali Dönemi Konut Mimarisinden Örnekler”, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:2, Sayı:4, 80-95.
- Ceylan A. ve Günaşdı Y. (2018). *Erzurum’un Eskiçağ Kaleleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları
- Çam, N. (1993), *Erzurum Tabyaları*, Ankara.
- Çiftçi, A. (2000), *Kars’ta Rus İşgali Dönemi Konut Mimarisi*, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Denisenko, L. (2015). *Böyle Bir Kars, Türkiye’nin Kentleri*, İstanbul: Heyamola Yayınları.
- Değirmenci, S. (2010). *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti’nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Demirel, M. (1998). “İşgal Yıllarında Oltu”, *Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksekokulu Geçmişten Geleceğe Oltu Sempozyumu*, Erzurum, 89-100.

- Dumlu, A. (2015). *Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarında Geçen Yer İsimlerinin Lokalizasyonu*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars.
- Durmaz, Y. E. (2020). *Erzurum İli Oltu İlçesinin Kentsel Gelişimi Üzerine Bir İnceleme (M.Ö. 4. Yüzyıl-1923)*, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne.
- Eğilmez, S. (2004). *Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Gündoğdu, H. (1991). *Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı*, Ankara.
- Gündoğdu, H. (2007a), “XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansımaları”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.18, Erzurum, 79-99.
- Gündoğdu, H. (2007b). *Erzurum’da Doğa Kültür Tarih ve Sanat Eserleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Gündoğdu, H., Bayhan A. A. ve Arslan M. (2010). *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Gündoğdu, H., Bayhan, A.A., Aktemur, A.M. ve Kucaracı, İ. U., Çelik, A. (2002). *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Oltu*, Erzurum: Oltu Ticaret ve Sanayi Odası Kültür Yayınları.
- Gündoğdu, H. Aktemur, A.M. ve Bayhan, A. A. (1999). *Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*, Erzurum
- Jelevovskiy, A. A. (1902). *Upravleniye Tserkvami i Pravoslavniim Duhovenstvom Voyennago Vedomstva*, Stoletiyeye Voyennago Ministerstva (1802-1902), St. Petersburg.
- Kılıç, B. (2011). *19. Yüzyılda Çıldır Sancağı’nın İdari Yapısı*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- Kılıç, S. (1998). “İşgalden Kurtuluşa Oltu (1878-1920)”, *Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksekokulu Geçmişten Geleceğe Oltu Sempozyumu*, Erzurum, 48-61.
- Kırzioğlu, M.F. (1953). *Kars Tarihi*, Cilt: I, İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kırzioğlu, M.F. (1984). “Selçuklu Fetihlerinden (1064–1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11–13 Eylül 1984)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Dairesi, Yayınları: 60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara, 75-95.
- Konukçu, E. (1998). “Tarihi Akışta Oltu”, *Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksekokulu Geçmişten Geleceğe Oltu Sempozyumu*, Erzurum, 626-630.

- Makarov, A. I. (2020). “*İmparator Nicholas II Döneminde Rus İmparatorluk Ordusu'nun Tipik Askeri Tapınağı I*”. Mimari, Moskova, 13-26
- Özav, L. (1991). *Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum.
- Özav, L. (1995). *Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Erzurum: Taş Medrese Yayınları.
- Özer, M.A. (1971). *Tarihte Çıldır Atabeğleri ve Torunları*, Erzurum: Taş Medrese Yayınları.
- Parlak, T. (2001). *Erzurum'da Oltu Taşı ve Kuyumculuk Sanatı*, Erzurum: Oltu Ticaret ve Sanayi Odası Kültür Yayınları.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.
- Rasimgil, M. (2017), *Rus Yönetiminde Kars Şehir Merkezinin İmarı ve Anıtsal Yapıları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı Mimarlık Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2001). *Sanat Kavram ve Terimler Sözlüğü*, İstanbul.
- Toksoy, A. (1998). *Ortaçağda Oltu ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksekokulu Geçmişten Geleceğe Oltu Sempozyumu, Erzurum, 655-661.
- Toksoy, A. (2015). *Ortaçağda Oltu ve Çevresi*, Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.
- Tsitovich G.A. (1913). *Ordu ve Donanma Tapınakları*. Pyatigorsk.
- Tuncer, O. C. (2007). *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Tutar, H. (2011). “Serhat İllerinin Fırsat ve Gerçekleri”, *Uluslararası Kaşgar'dan Endülü's'e Türk - İslâm Şehirleri Sempozyumları Gazi Kars Şehrengizi*, 29-31 Ekim 2011, Ankara, 51-64.
- Ülkü, O. (2007). “Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, Erzurum, 245-270.
- Üstbaş, E. (2007). Kars İli Merkez İlçesi 19 Pafta 228 Ada 6 Parselli Tescilli Taşınmaz Fethiye Camii Eski Rus Kilisesi veya Aleksandr Nevskiy Kilisesi Sanat Tarihi Raporu, Kars.
- Yücel, Y. ve Sevim, A. (1990). *Türkiye Tarihi*, II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zaimoğlu, S. A. (2007). *Oltu Şura Hükümeti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.

Elektronik Kaynaklar

<https://sobory.ru/article/?object=42401> (03.10.2022)

- https://www.pravoslavie.az/history/orthodox_churches_azerbaijan_history/?id=13687 (07.10.2022)
- https://oldestatehotel.com/en/wiki/voinskiy_hram_svyatogo_blagovernogo_velikogo_knyazya_aleksandra_nevskogo.html (07.10.2022)
- https://naov.ru/articles/101_k-voprosu-o-regeneracii-ansamblya-voennogo-gorodka-v-krasnoyarske.html (07.10.2022)
- <https://verelq.am/ru/node/2165> (07.10.2022)
- <https://sobory.ru/article/?object=14182> (07.10.2022)
- https://stringfixer.com/tr/Church_of_the_Intercession_of_the_Holy_Mother_of_God (07.10.2022)
- <https://mekan360.com>
- <https://kulturenvanteri.com/en/yer/kars-fethiye-cami/#16/40.601036/43.099289>

Görsel Kaynakçası

- URL 1: <https://www.google.com/maps/@40.6628751,41.7913134,8z> (203.11.2022)
- URL 2: https://www.pravoslavie.az/history/orthodox_churches_azerbaijan_history/?id=13687 (07.10.2022).
- URL 3: https://www.pravoslavie.az/history/orthodox_churches_azerbaijan_history/?id=13687 (07.10.2022)
- URL 4: <https://sobory.ru/photo/332330> (03.11.2022)
- URL 5: <https://sobory.ru/photo/332331> (03.11.2022)
- URL 6: <https://sobory.ru/photo/309958> (03.11.2022)
- URL 7: <https://4.bp.blogspot.com/-bYrNBvHxs20/WnqfD78g3SI/AAAAAAAA-ALMU/0lrcN84WJ6E9ojpX6nSVfMvdvEBu9bvIQCLcBGAs/s640/face%2Bsoba.jpg> (18.10.2022)
- URL 8: <http://www.eskiturkiye.net/resimler/kars-fethiye-camii.jpg> (18.10.2022)
- URL 9: https://www.muammercelik.info/index.php/ulkemizi_geziyoruz/kars-ve-cevresi/kars-fethiye-camisi/ (18.10.2022)
- URL 10: <https://cdn.otelleri.net/landing/sarikamis/gezi-rehberi/kazim-karabekir-camii-3308-d7.jpg> (07.10.2022)
- URL 11: https://www.pravoslavie.az/history/orthodox_churches_azerbaijan_history/?id=13687 (07.10.2022)
- URL 12: https://oldestatehotel.com/en/wiki/voinskiy_hram_svyatogo_blagovernogo_velikogo_knyazya_aleksandra_nevskogo.html (07.10.2022)
- URL 13: https://naov.ru/articles/101_k-voprosu-o-regeneracii-ansamblya-voennogo-gorodka-v-krasnoyarske.html (25.10.2022)

URL 14: <https://verelq.am/ru/node/2165> (25.10.2022)

URL 15: <https://sobory.ru/article/?object=14182> (25.10.2022)

URL 16: https://eparhia-dp-ua.translate.google.com/eparhiya/nasha-istoriya/istoriya-drevnih-hramov/pod-svodami-polkovogo-hrama-chast-2-novye-fakty-v-istorii-svyato-pokrovskogo-garnizonnogo-voinskogo-hrama-goroda-pavlograd-2/?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc
(25.10.2022)

URL 17: https://stringfixer.com/tr/Church_of_the_Intercession_of_the_Holy_Mother_of_God (25.10.2022)

►◀ Yazar tarafından potansiyel bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. ►◀
Kaynağı belirtilenler haricindeki görsel, çizim ve grafik türü materyaller yazara aittir.

Hakem Değerlendirmesi: Çift “kör” hakem incelemesi.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek aldığını beyan etmemiştir.

Peer-review: Double-blind peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | *Ege University, Faculty of Letters*
Sanat Tarihi Dergisi | ***Journal of Art History***
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 32, Sayı: 1, Nisan 2023 | *Volume: 32, Issue: 1, April 2023*

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ♦ Editörler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY ♦ Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. Semra DAŞCI, Doç. Dr. Lale DOĞER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizampaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

İnternet Sayfası (Açık Erişim) | Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

